

930

LIBRARY

2026
43
НАНС СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР КОРОЛЕНКО

ЯК УПАЛА ЦАРСЬКА ВЛАДА

(Оповідання простим людям про події в Росії)

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні.

9(c)16 T3(2)52

И 58.830 10.5

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11 58930~~ ✓

~~Львівська державна
наукова бібліотека
№ 25069~~

2006
713

48

~~22.157~~

..Ізраїльтяне прийшли до Робоама й сказали:

Твій батько наложив на нас важке ярмо; полегчи ж нам тяжку службу й важке ярмо, яке він наложив на нас, і тоді ми служитимемо тобі.

І відмовив царь народови суворо й сказав:

Мій батько наложив на вас важке ярмо, а я наложу ще тяжше; мій батько карав вас бичами, а я каратиму скорпіонами.

...І відповів народ цареві й сказав: Що за часть нам у Давидовім домі... до своїх шатрів, Ізраїлю!

І відіав Ізраїль від Давидового дому й по сей день.

(І книга царів, XII, 3—19).

*** I.

Вступ.

Я живу в Полтаві й тут мені довело ся пережити 1905 р., коли після вибуху народнього обурення вийшов маніфест про скликанне Державної Думи, і теперішній 1917 р., коли надійшли вісти про зречення царя від трону та в Росії запанувала революція.

Вже в 1905 р. я бачив, що прості люде, які мало читають газети й не вмють серед них, як треба, визнати ся, часто зовсім не розуміли, що тоді діяло ся по цілій Росії. Народ ловив усякі неясні й невірні чутки та здатний був вірити всяким підбурювачам. Говорили, що в усім винувати підкуплені чи-то Японцями чи-то Англіїцями робітники. Про се веліли навіть священикам говорити в церквах, але згодом самому правительству довело ся спростовувати сю вигадку. На Україні, де багато Жидів, — розрухи приписували Жидам, бо вони, мовляв, бажали назначити свого царя. Загалом оповідали багато нісенітниць.

1*

Львівська
ДНУРСР

Тоді чимало людей старало ся вияснити простому народови значінне тодішніх подій і змісл маніфесту 17 жовтвя 1905 р. Вийшло багато книжок. В них говорило ся між иншим, що за ті права, які царь обіцяв своїм маніфестом, у всіх народів — у одних ранше, у других пізнійше — йшла велика боротьба й що, діставши раз свої права, ні один народ ніколи вже не зрікав ся їх і не віддавав назад. Таких обіцянок не можна давати на вітер. Хто сіє такий вітер, той пожне бурю. І се було правдою: царь не додержав обіцянки й не захотів у тяжку хвилю управляти разом з виборними від народу, себто з Державною Думою. Він розв'язав Державну Думу 26 лютого (11 марта), а за кілька днів потім стратив трон.

І знову багато жителів міських закутків, людей з далеких сіл, осель і хуторів не знають, в чім справа, звідки прийшло се й куди воно приведе Росію. Для них сі події, як далека буря: десь гремить, десь спалахне блискавка й затремтить земля... І прості люде питають ся стурбовано: звідки прийшла гроза, що стало ся там, в столицях, чи може край бути без царя і хтож тепер буде управляти? І знову зявляють ся баламутні чутки, злі люде починають нашептувати погані слова. На сей раз їм вже тяжко звалити все на самих робітників, чи на Жидів: усї бачуть, що проти царського правительства повстали всі, генерали, офіцери, робітники, міщане й навіть чимало царських чиновників. За Петроградом вирушила Москва, а за Московію — ціла країна, вся держава. Царь, який не додержав обіцянки, уступає. Російська держава лишаєть ся і сама бере свою власну долю в свої руки.

Я хочу оповісти дальше, як і чому се вийшло, але тому, що се почало ся давно і має свої коріні в нашім минулім, і нам доведеть ся коротко поглянути назад.

II.

Дім Романових. Вал між царями й народом. Петро Великий і Олександр II. Народні надії. Ходільники до царів.

Триста й кілька років минуло, як у Росії виродив ся дім Рюрика. Законних царів не стало. В Москові засіли Поляки, з котрими Росія тоді воювала. Народови довело ся самому тоді й боронити держави й заводити порядок. Народне

ополченне дало собі раду з ворогом, а задля заведення порядку скликали до Москви земський собор, людей з цілої держави.

Народ думав, що тодішнє безладде повстало тільки від того, що спалив ся законний царський рід: царі почали змінювати ся й спорити за владу. І всі сподівали ся, що коли дідична царська влада міцно укріпить ся, тоді все буде гаразд. Тому земський собор вибрав царем Михайла Хведоровича з дому Романових і відтоді сам нарід не мішав ся більше до правління, чекаючи всього від царів.

Більше ніж сто років після того шведський дипломат Маріян, що бував у Росії, писав про неї таке:

„Нема ніде на світі стільки незадоволених, як у Росії, де правительство ані трошки не дбає про добробут народу й де сильніші так безкарно гнетуть бідних і безпомічних. Незадоволених тьма-тьмуца і в столицях і в цілій державі, хоча нарікання чути лише в розмовах поміж близькими людьми“.

В Росії царювала тоді Анна Іванівна, а всіма ділами управляв її улюбленець Бірон. Його правління памятно надзвичайною жорстокістю й несправедливістю. За всяке слово проти нього, за спроби скарг чи за звичайнісеньке наріканне людей садили до в'язниць, мучили, карали смертю. Народ голодував, терпів і мовчав.

Маріян говорить, що цариця нічого не знала та, що найгірше, не хотіла й не могла знати. Вона була зовсім недоступна для свого народу. „До неї ніякі скарги не доходять. Вона окружила себе високим валом“.

Таке писало ся в 1738 р. Чимало води втікло відтоді, але високий вал, ізза якого до царів не досягав голос народу, без жадної зміни окружав трон Романових. Се всім відомо, російські письменники говорили про се й називали сей вал між царем і народом „стіною“ (средостѣніемъ). Сею стіною були милованці, любчики, близькі царям особи, міністри, високе чиновництво та знатне дворянство.

Російська література завжди, скільки могла, боролася з ними. Великий поет Лермонтов писав про них:

„Ви, що стовпились коло трона,
Свободи, совісти і чести ви кати!
Самі лиш користуєте з закона,
Суд, правда перед вами — все мовчи!“.

Прості люде також знали се й народ говорив, зітхаючи:
„До Бога високо, до царя далеко!“.

Але російський народ був темний і простодушний. Татарське ярмо надовго затримало його освіту й державний розвиток. У нього не було таких установ, які були вже у інших народів. Він не смів свobodно розважати про правління царів і ні в чім не винував їх. У своїх піснях він називав царів „надьожа-гасударь“ (своєю надією) і все чекав: може зявиться ся коли небудь такий царь, який догадаєть ся розбити вал довколо себе, віддалить злих дорадників і вийде до всього народу. І тоді для Росії настане краща доля. При кожній зміні царів у народу оживала ся надія: ось сей новий царь і буде справжнім народнім царем, який вислухає голос свого народу й буде царювати по правді... Але ся мрія про царську правду завжди обманювала. Нового царя скоро також окружав тойже самий вал. Попередніх любчиків заміняли нові, але й нові правила постарому.

Правда, вся, навіть неписьменна Росія знає імена Петра Великого й Олександра II. Петро зрозумів, що Росії довше не можна лишати ся в пітьмі й темноті і сильною рукою штовхнув її на шлях освіти. Імя-ж Олександра II назавжди звязане з визволенням селян з кріпацтва.

Але Петро Великий був суворою й жорстокою людиною і, не щадячи себе, він не щадив також свого народу. Роскішні будови основаної ним столиці стоять на кістках десятків тисяч людей, котрих він безмилосердно зганяв на роботи з усіх країв держави. Загалом він підніс Росію яко державу серед інших народів і поклав початок просвіті, але, більш зайнятий війнами, безпосередно для свого народу він зробив не так багато, як було треба.

Олександр II зпочатку свого царювання здавав ся справжнім народнім царем. Він визволив селян-кріпаків, дав Росії нові суди й завів виборні земські та міські установи. Але він не допровадив сеї справи до краю. Земські інституції він зробив однобічно становими, з малим представництвом селян, а до міських дум дістали ся майже лише власники домів і купці. Потім до тогож він неначе сам перелякав ся й того, що зробив. У другій половині царювання він став нівечити й умаляти діла власних рук. Скоро вал, про який говорив Маріян, „стіна“, про яку писали російські письменники, замкнули ся знову й зовсім відокремили „царя-визвольника“ від його народу.

Народ незразу повірив сьому. Хто памятає 70-ті й початок 80-их років минулого століття, той знає, яке велике число селян направляло ся тоді з проханнями до царя.

В народі жила віра в царя, який визволив його. Нарід не хотів повірити, що й сього царя назавжди відрізали від народу, що й він сховав ся за валом. Сільські ходільники цілими хмарами, як мотилі на вогонь лампи або морські птахи на ліхтарі маяка, тягли до Петрограду. Там їх не допускали до царських палат, ловили, відправляли назад етапами.

Я особисто за своєї молодости стрічав ся, будучи на заславні, з такими засланими селянами з ходільників. Серед них був один селянин радомисьького повіту київської губ., Хведір Богдан, котрому вдало ся хитрістю прорвати ся при огляді військ в Москві до Олександра II й подати проханне самому цареві до його власних рук. Нічого з сього не вийшло, а Богдан попав на заслання в ліси вятської губ. І він оповідав мені :

— Коли я жив у своїм селі й орав землю, я думав, що й увесь добрий народ сидить вдома та спокійно займаєть ся своїми справами, а в тюрмах сидять тільки злі люде. А як погнали мене за мою віру в царську правду по в'язницях і етапах, мені здаєть ся, що і всі добрі люде тепер по тюрмах і етапах. Кого я тут тільки не бачив: і селяне і студенти і робітники і навіть член земської управи. Не злодій й не шахраї, як і я не злодій та не шахрай.

І у нього не було вже віри в царя. Слухало його ще пятеро таких же ходільників, і у них також не було сеї віри.

Загалом тоді почало ся поріжнєнне найкращих російських людей з найліпшим ще царем з дому Романових. Усім відомо, як сумно загинув Олександр II. Серед народу ширили ся чутки, будім-то його вбили поміщики за те, що він відібрав у них кріпаків. Але се — неправда. За другої половини свого царювання він віддав від себе всіх своїх попередніх дорадників, які працювали з ним над справою визволення кріпаків. Вони говорили йому, що не можна спиняти ся на половині дороги, а треба вести визвольну справу далше. Але він не послухав їх і приблизив до себе ворогів визвольного руху, які з усіх сил намагали ся вернути, що тільки можна, з старого, попереднього ладу. Царь, який був зробив замолodu чимало доброго, захотів спинити великий народ, що рушив вперед до свободи, почасти на йогож поклик. Сим він погубив багато добрих людей, які бажали продовжувати його діло, — й загинув сам.

Якби там не було, Олександр II все-ж-таки зробив велике діло й без огляду на великі помилки другої половини його царювання імя сього царя назавжди звязане з визволенням кріпаків, з новими судами й виборними земськими та міськими установами.

III.

Олександр III.

Син Олександра II ні в чім не був подібний до батька.

Йому говорили, що тепер не можна вже управляти, не знаючи народніх потреб, і що необхідно покликати виборних людей від цілого народу. Але він послухав ся інших дорадників, які переконали його, що його батько загинув саме тому, що дав свободу.

Загалом Олександр III приблизив до себе найгірших, найненависніших дорадників, сам замкнув ся в гатчинських волатах, рідко коли показуючи ся навіть в Петрограді, й дав палю міністрам нівечити й касувати все добре, що залишало ся ще від реформ Олександра II. Він зменшив число виборних від'селян у земстві, завів земських начальників, погіршив нові суди, роздавав бувшим поміщикам та дворянству народні гроші, відновив ганебну тілесну кару для селян і просто ненавидів народню освіту. На донесеннях міністрів він власноручно писав: „Лихо в тім, що селяне віддають дітей до гімназії“. Його міністер народньої освіти Делянів видав неймовірний приказ, аби гімназійне начальство розпитувало учеників, чи багаті їх батьки, чи гарне у них мешканне та скільки у них слуг. Се для того, щоб видаляти дітей бідноти з гімназій і не допускати туди „кухарчиних селянських синів“. І царь одобрявав сі прикази своїми власноручними резолюціями.

В народі скоро щезла всяка надія на сього царя і навіть ходільники більше не пробували дійти до нього. Він сховав ся за глухими стінами своїх палат, цікавив ся лише життем дворян і двораків і дивувався усім незнанням найважливіших подій російського життя, повною зневагою до них.

Відомо напр., що в 1891—1892 рр. Росію охопив великий голод, якого не було вже від часів Бориса Годунова. Два роки передтим був неврожай, який повторив ся й на третій рік. У своїй книжці „В голодний рік“ я наводив свідоцтва

одного священика про се страшне лихо. Він писав: „Яко священик і проповідник євангельської правди скажу таке: йде біда за бідою, шезли жнива в полі, зогнило зерно під скибами землі, запусіли шпихліри, не стало хліба. Стогне худоба й падає, сумно-понура ходять стада волів, видіють вівці. Міліони дерев у лісах погоріли. Огненна стіна й стовпи диму були навкруги... Чуєть ся голос пророка Софонії: все знищу з обличчя землі, каже Господь, знищу людей, худобу й звірят, знищу птаство й риби.“

Міністри старали ся сховати й се велике народне лихо та відмовити народови допомоги. Але виборні люде в земствах заговорили одноголосно так, що довело ся все-таки довідати ся про величезну народню біду, прийшло ся видати чимало десятків мільонів на прохарчуванне та засів. Але се зрбили запізно й багато народу померло з голоду та від хворіб.

За голодом надійшла холера. Вона прийшла з Персії, пробрала ся до нас через Астрахань і стала посувати ся по Волзі. Губернатори майже скрізь були люде зовсім нездалі, мамині сивки, яких призначали не на те, щоб вони служили народови, а на те лише, щоб давати їм їх платню. Бакинський губернатор утік від холери в кавказькі гори. Саратовський, коли народ почав обурювати ся, сховав ся на пароході. Найгірше зробив астраханський губернатор: він вислав у море сторожеві кораблі й велів затримувати всі пароходи, що надходили з Персії та кавказького побережя, й не пускати їх до Волги. Але при сїм він не послав ні свіжої солодкої води ні хліба. Таким чином на морі затримали понад 400 пароходів і барок з хорими та здоровими людьми. Хорі вмирили, здорових мучили спрага й голод, а помочи не було. Нарешті одного дня від Астрахані зявив ся пароход. Усі чекали з надією, що він везе хліб і воду, але коли сей пароход підплив ближче, показало ся, що на нїм привезено... домовини! *)

Се була лише нездатність і глупота губернського начальства, але в народі народило ся пересвідченне, що то вмисно приказано лікарям морити людей. Коли нарешті стало неможливим тримати на морі так багато кораблів і їх пустили до Волги, перемучені люде кинули ся вгору по ріці та всюди рознесли вісти про свої муки та про домовини замість хліба. Тоді місто за містом почали захоплювати хо-

*) Усе се описав я в статі „Кварантана на 9-тисунневім рейді“.

лерні бунти. Темний люд повірив злій видумці, будім-то лікарі з приказу найвищого начальства вмисно морять народ. Кинули ся палити лікарні, бити сестер милосердя, фершалів і лікарів, які з безпекою для власного життя працювали на користь тогож народу.

Згодом наступило успокоєння й военні суди над бунтарями. При сїм в самім Саратові понад 20 людей, винуватих лише в темноті, засуджено на смерть. Военні суди вияснили ганебне заховання губернаторів і ухвалили повідомити про се найвище начальство.

Здавало ся, що хоч після сього царь довідаєть ся, як відзначили ся його ставленики-слуги. Ціла Росія чекала, що судитимуть приволзьких губернаторів. Але навпаки за якийсь час усі зі здивуванням перечитали царські прикази: й бакінський губернатор, що утік в гори, й астраханський, розпорядки котрого викликали бунт, і саратівський, котрий як останній страхополох сховав ся на пароході так, що поліція ледви відшукала його там, — дістали нагороди. Се показало цілій державі, що через вал, яким обведено царів, не можуть передістати ся не тільки тихі благання, але й голосні крики й стогін народу; царь читав тільки брехливі донесення міністрів і згідно з ними робив розправу.

І саме стало ся, що власне в сей лихий час минуло 10 років від дня коронування Олександра III, десять років його будім-то „щасливого“ царювання.

Усі найкращі люде Росії добре розуміли, яке се „щастє“, що то за добробут, але їм замкнули уста, а офіційна Росія ціла просякла брехнею, і тому звідусіль надходили поздоровлення.

Царь приїхав сам до Москви, щоб особисто прийняти поздоровлення „первопрестольної“ столиці. В генерал-губернаторськїм домі зібрали ся представники дворянства. Царь вийшов до них і перші слова, котрими він почав свою промову, були:

— Хвала Богу, десять років минуло щасливо.

Люде, котрі були при сїм царськїм привітанню, оповідали, що сї слова про „щастє“ вразили навіть вище дворянство. Присутні переглядали ся: невжеж російський царь уважав голод, холеру, бунти й смертні кари своїх підданих за добробут.

На другий день офіційальні телеграми рознесли сю промову царя в усї краї російської держави. Їх читали у виголоднілих губерніях, читали на Волзі, читали всюди, де були письменні люде, по містах і селах. І всі довідали ся, що народне лихо недоступне до царського уха, що він міркує про життє свого рідного краю лише по донесенням палатної та поліційної охорони. Ніхто його особисто в його палатах не турбував, значить: Росія — щаслива !..

IV.

Микола II.

В 1894 р. Олександр III помер. На престіл вступив його син Микола II.

І знову в Росії віджили постійні надії. Оповідали, що молодий царь добра й прихильна до народу людина. Переказували, що, приймаючи в часі переїзду до Криму різні депутації, він говорив про зеднання „з усіма станами“ й про „цілу російську землю“ (а не про саме лише дворянство).

14 падолиста молодий царь одружив ся з гесенською княжною, Німкинею. З сього приводу знов оповідали, що в часі врочистостей в Петрограді не було поліції. Були лише війська, жандарми на конях і двірники. Се довело нарід до такого захоплення, що царя стрічали й провозжали радісними криками, а він мав нагоду переконатися, що російський нарід все ще вірить в царів і покладає надії на нього особисто. І ся народня надія берегла його краще ніж ряди ненависної для народу поліції. Хоч і в приповідка: добра слава лежить, а погана біжить, та до царів вона не відносила ся. Про них, щоб вони ні робили, зла правда мовчить, а лицемірна брехня хвалить і поширюєть ся свобідно. І знову по містах і селах, до найдальших хуторів, усюди стали зростати надії на царську правду. Оповідали, буцім-то молодий царь ходить без охорони по вулицях, вдаєть ся в розмову з простими людьми та студентами, що він не допустить, аби вал окружив і його, як усіх царів. Заговорили про се в земствах і міських думах.

У земства були свої турботи. Земство—всестанова інституція, і хоча в нім переважали дворяне й багаті власники землі, але були й селяне, й люде вибрані від дрібних земельних власників. Але у земства не було того права, яке мало дворянство, — доводити до відома царів про народні потреби й нарікання, поминаючи найвищих чиновників.

І ось тепер на земських зборах найкращі земські люде заговорили про сю несправедливість і готували ся просити, щоб цар дав земству се право.

Найперше задумали поклопотати ся про се тверські губерньські земські збори. Склали найпідданійшу адресу; її прочитали й ухвалили збори, при чім проти сеї адреси пішло лише 8 земських начальників. Але місцевий губернатор поспішив внести протест проти постанови зборів і не допустити до представлення цареві. Земці постановили післати адресу цареві через міністра двору гр. Воронцова-Дашкова. Але й той не згодив ся предложити її цареві й відповів, що адресу повертаєть ся то му ж тверському губернаторови без полагодження. Всестановому земству не можна було пробити ся до царя зі скромним проханнем. Воно натикало ся всюди на туж саму урядницьку стіну. І молодого царя вже окружав довкола вал.

Лишала ся ще надія. На січень призначено прийняте депутацій від усієї держави з поздоровленнями з приводу царського шлюбу. Земці порішили при поздоровленню й піднесенню хліба-соли знову повторити свої благання й надії, виложені в адресі. Але вище урядництво також готувало ся й робило свої заходи. Тоді був ще живий Победоносцев, найгірший з дорадників попереднього царювання, і тепер він цілком заволодів новим царем...

Се стало видно вже від падолиста 1894 р.: поліція знову заходила ся по старому втихомирювати всякий вільний рух. Заворушили ся студенти. Всі говорили про те, що знову почали ся арешти й висилки без суду, які давно опротивіли всьому народови. Та Росія звикла сподівати ся і, хоча чимало людей давно зрозуміли істоту самодержавя та сміяли ся з сих надій, але вони все-таки жили, і громадянство чогось чекало.

19 січня 1895 р. до Петрограду позїздили ся з усіх країв представники станів та інституцій і в призна чену годину заявили ся в царських палатах з хлібом-сіллю, з добросердечними поздоровленнями та сподіваннями. Всі знали, що від сеї хвилини залежатиме все, що новий цар скаже якесь важне рішуче слово.

І він сказав його.

О дванадцятій годині двері відчинили ся і царь увійшов у залю, повну придворних і депутатів від станів та інституцій. Він був зворушений і тримав у руках картуз. Пройшовши кільканадцять кроків, він спинив ся й почав

говорити непевно й заглядаючи до картуза, де у нього лежав кавалок паперу з написаною промовою. Опісля оповідали, що промову написав Победоносцев і поклав у картуз, щоб молодий царь не наплутав. Наприкінці промови Микола II майже кричав нервовим зворушеним голосом. І в с'ім крику молодого царя ціла Росія почула відповідь найвищого урядництва на скромне прохання, висловлене тверськими земцями.

Чого вони просили? О, вони просили небагато! Ось точна виписка з їх адреси:

„Ваша імператорська величності!

В знаменні дні початку вашої служби російському народови земство здоровить вас привітом вірнопідданих. Ми плекаємо надію, що з висоти трону ви почуете голос народньої нужди... Що закони виконуватимуться непохитно, як з боку народу, так і представників сеї власти... І нарешті: Ми чекаємо, царю, можности й права для громадянських установ висловлювати свої погляди в питаннях, які їх торкають, щоб до висоти трону міг досягати вислів потреб і думки не самих лише представників адміністрації (себто урядництва, чиновництва), але й російського народу.“

І се все! Ось з якими поміркованими просьбами зверталося всестанове земство до російського царя в 1895 р. Але найвищі урядники побачили для себе в с'ім велику небезпеку. Їм не подобалося, що в адресі говорилося про службу царя російському народови. Вони вмовляли в царя, що цілий рідний край мусить служити йому, а не він рідному краю. Ще гіршою здавалася їм вимога, щоб вони, урядники, також сповняли закон, а найгірше — щоб виборні люди могли оповідати, хочаб тільки про місцеві справи, просто цареві, без них. Се означало-б, — думали вони, — що стіна усунеться й до царя доходитиме справжній голос країни...

І ось старий царедворець підповів цареві відповідь російській землі. Промову царя надрукували в усіх газетах. Він закінчив її так: ...„Мені відомо, що останніми часами чути було голоси людей, які захоплюються безглуздими мріями про участь представників земства в справах внутрішньої управи. Нехай же всі знають, що я... берегтиму засади самодержав'я так само певно, як охороняв її мій незабутній небіжчик батько“.

Треба зазначити, що тоді на самодержавне ніхто не робив замаху й просьба земців складала ся лише з того, щоб не самі тільки урядники й не саме шляхотство мали право звертати ся до царя з просьбами то скаргами.

І се покірне благання названо безглуздими мріями. Себто молодий російський царь заявляв цілій Росії, що він по старому лишить ся царем самого дворянства й урядництва, а голосу всіх інших станів слухати не хоче.

Вражінне від сеї промови було таке несподіване, що, підходячи з хлібом-сіллю, один депутат упустив тарілець додолу. Купка предводителів дворянства зараз же після прийняття повалила до Казанського собору правити молебень Богу дякувати, все лишить ся по давньому. І сей царь буде їх.

Але се була саме тільки купка. Всі земські люде, навіть кращі з дворян, відходили з царського прийняття з гирким серцем, з образою в душі. І по цілім Петрограді, а потім і по цілій Росії рознесла ся чутка про те, як російський царь прийняв своїх підданих, що зявили ся до нього з хлібом-сіллю, і як він немов ученик вичитував з папірця те, що йому підповів злий дух царських палат — Победоносцев, Значить, край сподіванням, кінець хлопячим мріям! Росії сказано відкрито, що її надії на царя — лише мрія й дотого-ж безглузда мрія, що давно вже знали ті, хто боров ся з самодержавем, хто зазнав за се вязниці й заслання.

Тепер до них пристало багато людей, які досі ще вірили в стару казку. Я жив тоді на Волзі, де є багато старовірів, людей, начитаних у Святім Письмі. І один з них, згадуючи біблійне оповідання про Робоама, заявив якомсь при мені серед публики на пароході:

— Так, тепер російський нарід скаже, як Ізраїльтяне сказали Робоамови: „Нема нам часті в домі Романових“.

Але в простім і темнім народі жила ще надія і треба було багато тяжкої науки, щоб винищити її.

Царюванне Миколи II не було скупе на сю науку. Вона достала ся народови за страшенно дорогу ціну, шляхом довгих страждань, які привели Росію на край загибелі.

V.

Х о д и н к а.

14 мая 1895 р. відбувало ся коронуванне Миколи II та його молоді дружини. Царі все коронували ся в Москві. І на сей раз урочистість відбувала ся в Успенському соборі.

Народ по давньому радів, кричав „ура“ й заповняв улиці, неначе справді йому готували, Бог зна, яке щастє. І царь забажав зробити своєму народови подарунок на rado-щах. Улаштовано святочне гуляння на величезнім Ходинськїм полі. І серед народу заранї оповїдало ся, що на пам'ятку про свято добрий царь з своєю царцею зготовили для роздачі своїм вірним підданим кружки з царськими вензлями й портретами. І на сю нікчемву приваду полинули сотки тисяч людей з міста Москви та приїзжі з інших міст.

Було відомо, що найвищу управу святом поручено, помиваючи міську думу й навіть звичайну поліцію, близьким любчикам нового царя, і ті розпоряджали ся, не питаючи ся досвідних людей, самонадїйно, впевнено й по-дурному.

День випав гарний, святочний. Народу висипала нечисленна сила, аж ставало страшно дивити ся на се людське море, що коливало ся неначе справжній океан. Особлива тіснота була довколо деревляних яток, де виставлено царські подарунки. Чекали на знак, аби кинути ся до сих яток, і, чекаючи, товпа коливала ся без думки й волї, ніби колоссе під вітром. Самовидці оповїдали, що вже заранї жах охоплював від передчуття біди; вже й передтим дехто падав, кричали діти, ставало недобре жінкам. Найрозумнійші старали ся видїстати ся з натовпу. Але всю товпу охопило неначе божевілле — бажанне добути десятикошійкову царську дурничку, щоб урочисто принести її до дому й поставити на покуті під іконами.

І ось дано знак. Натовп кинув ся до яток. Задні напірали на передніх. Передні не могли дістати ся до тісних проходів. Їх притискали до рогів огорожі, до стїн, перегинали напів на поперечках і роздавлювали. Почув ся нелюдський крик. Запанував слїпий жах. Хто падав, той вже не вставав,—його топтали, не дивлячи ся й не розважаючи, до смерти... Товпа, не знаючи, куди подати ся, кидала ся з одного боку на другий. Люде мняли один одного... Між иншим кинули ся в один бік, де був нічим не огорожений рїв. Під натиском зваду люде падали один на одного й задушували ся.

Коли ся врочистість з царськими подарунками скінчила ся,—на майданї полишила ся велика сила трупів. Їх положили рядами. Свояки пізнавали тут своїх і над Ходинкою, над її околицями, над цілою Московою повстали плач, стогін, розпука...

Так скінчило ся царське свято з подарунками доброму московському народови. Чекали, що призначать строге слідство, що довідають ся, з чієї вини стало ся се велике нещастє. Правда, тих, що загинули, сим не повернеш, але народне чуттє знайшло-б деяке задоволення, колиб довідали ся, що й царь також засмучений і обурений неуважністю й недбалістю впорядчиків, винуватих у загибелі стількох людей. Але, — так, як і у його батька після холерних бунтів, справжніх винуватців не знайшли. Царєви не хотіло ся засмутити знайомих і відомих йому впорядчиків, і вони дістали свої нагороди. Придворні говорили: „Який добрий наш царь. Він не захотів засмутити впорядчиків у сі радісні дні“. А горя й розпуки тих тисяч простих людей, котрі на царськїм святї втратили своїх жінок або чоловіків, братів або дітей, „добрий царь“ не бачив і не хотів чути та й не було кому сміливо сказати йому про се.

Ходинське лихо кинуло темну тїнь на початок нового царювання. Суєвірні люде бачили в нїм пророче віщування й лиху ознаку. Але й люде, які не вірять в таємничі ознаки, так само хитали головами, читаючи про продовження придворних урочистостей. Так, — говорили вони, — се недобрий знак: як і його батько, новий царь дивить ся на все лише очами великих, вельможних панів і зза них не бачить і не чує Росії.

І тодіж нове царювання прозвано „крівавим“.

VI.

Японська війна. — Розрухи. — Петроград посилає останніх ходільників до царя. — Страйк 1905 р. — Маніфест 17 жовтня.

Японська війна памятна ще всім.

З почину Миколи II скликали міжнародню нараду в місті Газї, де ріжні народи приймали постанови проти можливих війн, але скоро наш царь сам нарушив мир і розпочав війну без потреби й без ціли.

І знову се повстало зза інтересів придворних осіб і вельможного панства. Деякі вельможні пани виклопотали собі лісні підряди на ріці Ялу за нашою східною сибірською границею, в чужім краю, і понаводили туди робітників і переодягнених за робітників салдатів і козаків. Ім се було

дуже вигідно, але се могло загрожувати війною, бо се обурювало близьких сусідів—Японців. Про се деякі особи попереджали царя, вказуючи на небезпеку війни. Але він знову показав свою „доброту“ до „камергера“ Безобразова та його компаніонів, які просили його підтримати вигідне для них підприємство. Крім того найвищі урядники говорили цареві, що нарід вимагає поліпшень, навіть селянство повставало в багатьох місцях (1902 р.), домагаючи ся землі. А побідна війна може надовго втихомирить народ і затримати його вимоги... І ось почала ся війна, яка погубила сотки тисяч російських людей в далекім, непотрібнім Росії краю. Виявило ся крім того, що уряднича управа довела всі справи до повного неладу: твердині, буцім-то готові на папері, були в дійсности неготові, інтенданти крали, військові начальники сварили ся поміж собою, кораблі показали ся старими й шкідливими, і Росія несла поразку за поразкою.

Незадоволення царським правительством широко розливалось в народі. Відчувало ся, що самодержавне розхитується. Противники його зявляють ся вже не тільки поміж освіченими людьми, але і в народніх масах.

Се, розуміється, помічало ся й передтим, але правительство робило свої заходи. Проти агітації противників царської власти воно повело свою агітацію, для чого заклало робітничі товариства, де підкуплені промовці доказували робітникам і простому народові, що він мусить постарому сподівати ся лише на царя й не повинен вірити його противникам.

Таке товариство основано попередю в Москві, а потім з початку 1904 р. і в Петрограді. Воно повстало з почину поліції та попа Гапона й називало ся „Санктпетербурзьке товариство фабричних і заводських робітників“. Одною з цілей цього товариства було „відвернення робітників від злочинної пропаганди“ противників царської влади.

На чолі цього товариства став під Юрій Гапон, родом з Полтавщини. Його уважали за вповні благонадійного. Його попирали найвищі духовні особи й декотрі міністри, і він одержав повну свободу зносин з широкими кругами робітництва, котре масами вписувало ся до нового товариства.

Зпочатку се начальству подобало ся. Гапон був гарним бесідником. Робітники плакали, коли він говорив про їх тяжке положення, й захоплювали ся, як діти, коли він радив сподівати ся на царя. Товпа ловила кожде його слово.

Його промови впадали на влячний ґрунт: він будив ту закоренілу віру в царів, котра споконвіку гніздила ся в серцях простого народу, та звертав народні сподівання туди, куди вони направляли ся по звичці, одідиченій від батьків і дідів. І поліція не перешкоджала сьому. Число слухачів Гапона й інших промовців зростало страшенно швидко. На збори сходили ся заводські робітники й їх жінки, приходили простодушні й бідні люде, що тулили ся по краях передмість. І всі сі товпи людей ловили в словах промовців свої власні сподівання. На зібраннях ставало так тісно, що яблуку не було де впасти, і в цілій товпі зростало хвилювання обновлених надій.

Одначе поліція не передбачила, що в сїм є також велика небезпека. Надію народу можна роздмухати в таке полум'я, яке потім важко потушити. „Благонадійна“ ніби з начальничої точки погляду агітація гапонівців сіяла вітер, з котрого виросла буря. Народ повірив і зробив свої висновки: „Коли так, коли вся наша надія в царі, підемо до нашого „надії-царя“ й скажемо йому всю правду про народні потреби й народне лихо.“ Спинити сю думку, що прорвала ся, як буря, з глибини народніх душ, було вже неможливо. Вона зростала, кріпла й незабаром виросла в певний намір, плян: населення робітничих передмість постановило ще раз післати своїх ходільників цареві, як се робила колись селянська Росія. Тільки тепер замість окремих, поодиноких посланців до царських палат мусяли рушити десятки тисяч люду. „Коли правда, що царь—батько, а ми—його діти, нехай же він нас прийме й вислухає.“

В Петрограді все, що діяло ся на робітничих зібраннях, було відомо. Всі говорили про се, всі захоплювали ся й хвилювали ся, всіх се страшенно турбувало. Люде, що давно зневірили ся в царську владу, так звані неблагонадійні, революціонери, студенти, старали ся втримати робітників, зявляли ся на їх збори й говорили: — „Схаменіть ся, не ходіть до царя. Се до нічого. Він вас не прийме, не захоче вислухати. Вас стрівуть стріляниною й багнетами“. „Але робітники не вірили. Вони говорили: „Ви — вороги царя. Ви не уважаєте його за батька народу й противите ся його владі. А ми — його діти. Ми йому віримо й підемо до нього, як до батька, з жінками й дітьми. З нами не буде зброї, а напереді піде піп з хрестом, і ми понесемо ікони. Не може бути, щоб батенько-царь дозволив стріляти на беззбройних дітей.“

Тоді найзапальніші люде з молодіжи й студентів, бачучи, що їм не втримати робітників, захоплених полумяною вірою в царя, захотіли пристати до їх походу, призначеного на 9 січня 1905 р. „Стрілятимуть, так нехай стріляють і в нас“. Але провідники робітників не згодили ся. Вони хотіли, щоб було ясно, що тут нема царських противників, а лише простий народ, віруючий і покірний.

Ніч під 9 січня проминула в Петрограді в страшній трівозі. Чимало людей не спало в сю судну ніч і, коли стало відомо, що зрана робітники все-таки рушають до палат, найповажніші громадянські діячі й письменники відважили ся звернути ся до міністрів і переконати їх, аби допустити народ до царя і в ніякім разі не стріляти в беззбройну товпу. Вони направили ся до міністра Вітте й до інших міністрів, збудили їх о 2 годині в ночі й стали благати попередити царя й відвернути пролив крови. Але нічого не добили ся, самі-ж попали незабаром до петроградської кріпости.

Вранці почав ся величезний похід робочого народу з передмість до центра міста, до того місця, де над Невною пишавть ся Зимові палати. В сих палатах жив колись Олександр II. Тут він зявив ся в дні визволення кріпаків і говорив до народу з балькону. Сюди з давніх часів з тугою й надією пробирали ся селянські ходільники, тут блукав колись і Хведір Богдан, ховаючи за пазухою поданне й чекаючи нагоди подати його самому цареві. Тепер сюди-ж посували ся поволі тисячі народу з своїми сподіваннями. Вони вірили: ось вони підйдуть до палат. Царь вийде до них. Вони оточать його, як діти обступають батька. Він їх вислухає і вони побачуть нарешті того вимріяного народнього царя, образ якого цілими віками носив ся в уяві їх батьків і дідів і прадітів...

Вся столиця з тремтінням чекала, що станеть ся, коли сї мрії стрінуть ся з суворою дійсністю. В передмістях поліція змагала ся спинити похід робітників, але їм вдало ся прорвати або обійти сї перешкоди. Вони розходили ся, обходили застави та знову сходили ся в місті. І ось вже на вулицях міста стали зявляти ся й зростати величезні товпи. Серед них дійсно були жінки й діти... І сї люде радісно оповідали всім, що йдуть до сього царя з надією на царську правду...

Тоді стало ся те, що наперед говорили робітникам їх приятелі. В ріжних місцях з північної, південної, західної й східної сторони від палат, далеко від них, порозставляли

війська. Таким чином царські палати ніби опоясано ретязем багнетів, а за якийсь час, по команді вони опоясали ся й димом, огнем вистрілів і кровю...

Найгірші пророцтва ворогів царської влади сповнили ся. Колишнім поодиноким ходільникам відповідали вязницею й етапами. Тепер, коли до царя йшов увесь народ столиці, йому відповіли розстрілом.

Незалежній пресі заборонили писати про се щобудь крім брехливих урядових звідомень. Але преса не послухала ся сього приказу й вірні відомости без огляду на цензуру незабаром прорвали ся на сторінки денників і місячників. „Правительственный Вѣстникъ“ повідомляв, що до шпиталів доставлено 76 вбитих і 233 ранених, але інші газети писали про тисячу й більше самих убитих. Ранених муштин, жінок і дітей було багато більше.

Так „крівавий цар“ Микола II Романів повторив московську Ходинку в Петрограді. В Москві народ потерпів зза безжурної погоні за царськими подарунками. Але там з другого боку була лише легковажність і недбалість. В Петрограді кров народу пролита свідомо, по приказу; народ заплатив нею за хлопячу віру в царську правду.

Але се були останні ходільники російського народу до царя. Правительственні газети писали, що 9 січня погибли бунтарі, підкуплені Англійцями й Японцями. Та нікого вже не можна було сим обдурити. 9 січня вбито не бунтівників і не баламутів. В сей день вбито дитячу віру простодушного народу в своїх царів. Ся віра від того судного дня більше не воскресала в столиці. Та й ціла Росія наприкінці нещасної війни зрозуміла, куди веде країну самодержавє, і що час покинути порожні надії на ходільників, час перестати даремно шукати царської милости-ласки. Треба не ходільників, а постійних виборних від народу, котрі повинні встановляти закони та стежити за їх виконаннем, а царь обовязаний їх слухати ся яко правосильного голосу народу.

Зса сього в цілій державі почали ся розрухи. Вони зросли особливо перед кінцем війни й потім вилили ся в пам'ятнім страйку 1905 р. До сього страйку пристали залізничі робітники й залізничий рух спинив ся по цілій Росії, немаче на знак чарівної палички. Потяги ніби заснули на маленьких стаціях, де їх захопив страйк. Паровози стояли опалені на запасних шляхах; на шляхах від одної сторони обрїю до другої не бачило ся ні поїзду ні диму; спинив ся довіз почти, а 12 жовтня замовк і телеграф, бо

почтово-телеграфні урядники приєднали ся до залізничників. По містах стали заводи й трамваї. Ціле життя у великій державі спиноло ся. Росія стала подібною до сонного царства, про котре оповідаєть ся в казці.

Простий нарід незразу й неусюди зрозумів тоді значінне сього страйку. Знов оповідали про Японців, Англіїців і Жидів. Денедє хвилювали ся, бо спиненне руху перешкоджає звичайному життю. Але тепер всім вже ясний змісл страйку.

Трудова Росія говорила царєви :

— Ви можете засилати, карати на смерть, втихомирювати, душити вільнолюбних людей. Не хитра річ називати змагання народу безглуздими мріями, відповідати на них вязницями, етапами, стріляниною. Та знайте-ж, що багнетами ви не зорете наших безкраїх шіль, не пустите в рух соток тисяч заводських варетатів, не навчите дітей необхідних наук, не відновите руху на просторі великої країни від Балтійського моря до Великого океану. Знищити й заборонити, що хоч, ви поки-що можете, але створити не можете нічого без трудового народу.

Се було таке ясне, що навіть сей царь, сліпий і глухий на голос народу, злякав ся. Ще недавно він назвав безглуздими мріями скромне благанне земців, а 17 жовтня 1905 р. видав маніфест, котрим виборних від народу закликувало ся до законодавства й управи країною.

Тоді, як і в казці, зачароване царство прокинуло ся : знову задимили ся паровози, рушили поїзди, запрацював телеграф, завертіли ся махові колеса й забігали приводні ремені.

То, чоґо не могли зробити прикази царя й багнети, зробила надія на свободу...

VII.

Зламання обіцянок. — Реакція. — Царь—дідич, Росія—ді-
дівщина. — Распутін.

Нещастє царів — повсякчасна нещирість і брехливість обіцянок, даних у хвилях переляку перед народнім рухом.

Коли страйки втихли, царь і його підручні почали думати про те, як вернути попередню необмежену владу та старі порядки.

Я не стану подрібно викладати того, що всім ще памятно. В маю зібрала ся перша Державна Дума. Передвсім вона звернула ся до царя з вимогою амнеції за політичні провини.

Царь відмовив. Дума домагала ся також скасування полевих судів, що засуджували десятками людей на смерть. Міністри відповіли смертною карою зразу 8 осіб, котрих до тогож по загальному голосу засуджено безповинно. Такий був початок. Хоча й було очевидно, що царь ніби поділив повноту влади з народнім представництвом, а тому й не є вже самодержавним царем, але він не зрік ся сього титулу, і єдиний нарвський єпископ Антоній, котрий в своїй єпархії викинув з молитви за царя назву „самодержавнійшого“, попав у немилість.

Колиб від 1906 р. Державній Думі не перешкождали працювати, скільки за сей час можна було б зробити, скільки розвязати важнійших питань російського життя. Перша Дума, хоча й вибрана на основі погануватого виборчого закону, була все-таки найліпшою й найбільше незалежною. Тому царь розпустив її й постановив скликати другу, а потім і третю, в котрій ще й урізав представництво від селян, робітників і загалом від широких народніх верств.

Вигадували всякі засоби, щоб до Думи дістало ся більше дворян і догідних правительству священників і урядників. Для сього не спиняли ся перед погрозами, насилою й безправем. Людей, котрим народ довіряв, засилали без суду й слідства. Крім того понад Державною Думою стояла ще Державна Рада, що складала ся з найвищих вельможних панів, почасти навіть невібраних, а призначених самим царем, Рада, в котрій завжди мали забезпечену більшість міністри. Ся Рада затримувала всі кращі закони, вироблені Державною Думою, й гальмувала її працю. Ось чому за сих 11—12 років Дума так мало зробила для народу. Її недоладно вибрано, до того їй ще перешкождали працювати.

Нарешті скликали й четверту Думу. Здавало ся, що вона повинна бути вже зовсім покірною цареві та його міністрам. Самодержавне вертало в цілій своїй силі. Романови завжди дивили ся на Росію, як на свою дідівщину. Недармо один з них сказав, що він — перший дідич. Його дідичним маєтком була ціла Росія. Міністри — прості бурмістри, що виконують лише волю свого господаря-пана. І, як за старих часів у кріпацьких маєтках бурмістри, підлежучи ся й

кланяючи ся господарям, вертіли ними, як хотіли, так і в Росії вертіли царями підручні й улюбленці. При Миколі II се досягло небувалих розмірів.

Усім відоме імя Распутіна. Воно прогреміло нетільки по цілій Росії, але й по цілім світі. Та й нема нічого дивного. Се був сибірський селянин, неписьменний, але дуже хитрий, пронизливий і зручний. Він умів особливо впливати на жінок. З допомогою деяких духовних осіб і придворних дам він пробрав ся в палати та встиг переконати царицю в своїй особливій силі лічити хороби. Поволі він нетільки втер ся до царських палат, але й запанував над волею цариці, котра дивила ся на все його очима. А за нею покійно слідував і слабовільний царь. І ось стало ся небувале й майже неймовірне. Пронизливий, малограмотний пройдисвіт почав вертіти долею Росії і навіть призначати міністрів.

Стара приповідка говорить, що царське серце в Божій руці. Але се одначе не перешкодило тому, що серце Анни Іванівни було лише в руках Бірона, серце Катерини — в руках улюбленців, які змінляли один одного, й в котрим вона сотками тисяч віддавала в кріпацтво народ, серце Олександра I — в руках лютого Аракчєєва, котрий замучував катуваннями своїх кріпаків і салдатів військових осель, серцем Олександра III розпоряджав ся мрякобіс Победоносцев... А при останнім Романові дійшло до того, що чимало людей говорило :

— Тепер у нас царює не Микола II Романів, а Григорій I Распутін.

VIII.

Велика війна. — Вимога міністерства довірря й боротьба з Державною Думою. — Вбійство Распутіна великими князями.

В такім положенню повного безвластя й панування припадкових людей заскочила Росію та її правительство найбільша війна, яку коли будь бачив світ. Для нас се була вже не японська війна, що греміла на далекій сибірській країні. Тепер ворог був коло самих наших границь. Тому й російське громадянство, коли війна вже вибухла, охопивши майже цілу Европу й грозячи перекинути ся на інші частини світу, віднесло ся до неї инакше, як до японської.

Земства й міста об'єдналися в союзи, їх підтримувала Державна Дума й незабаром стало ясно, що громадянські установи подають незамінну допомогу нашій армії та що без них неможливо вести війни.

Але тут перед цілою Росією повстало грізне питання: армія бореться на границях, виборні установи стараються допомогти їй в тилу, улаштовуючи шпиталі, харчові стації, доставку поживи й стрілива, організуючи працю на фабриках і заводах. А що ж робило царське правительство?

Воно завжди боялося виборних установ і тепер перешкоджало громадянській праці, стісняло діяльність спілок, уперто арештувало й засилало робітників, котрих вибирали до воєнно-промислових комітетів для допомоги в справах оборони. І Державна Дума й ціла країна голосно вимагали, щоб цар змінив свого першого міністра Штюрмера й Протопопова, котрого провів у міністри Распутін, і щоб призначено іншу раду міністрів, з людей, котрим Росія вірить, що вони не продадуть, не зрадять її. Вони повинні давати звідомлення з усіх своїх вчинків і з того, що зробив цар на їх раду. Як тільки вони стратять довіру Державної Думи, вони мусять іти на відставку.

Цар по закону ні за що ні перед ким не відповідав. Отже треба було, щоб відповідали хоча його дорадники за ті невдачі ради, які вони потайки від представників народу підшептують цареві.

Цар не хотів і слухати про таке відповідальне міністерство. Він бажав по старому призначати й видаляти своїх бурмістрів лише по своїй волі, а се значило, що продовжуватимуться підкопи, підкупи й боротьба за владу довкола Распутіна. Наслідки, плоди такого ладу вже були готові. Міністром війни з початку війни був Сухомлінов. Підручним останнього був полковник Мясоєдов, бувший жандарм, провокатор і шпиг. Ще до війни теперішній міністер війни, а тоді член Державної Думи Гучков *) заявив відкрито, що Мясоєдова підкупила ворожа держава й він доводить до її відома наші воєнні тайни. Але Сухомлінов не захотів віддаляти Мясоєдова й, коли почалася війна, поручив йому важну справу в армії на фронті...

Всі пам'ятають, як наші війська відступали з Карпат без гармат, без стрілива, майже без зброї, ледве чи не голими руками відбиваючи ся від Німців, що наступали. Після

*) Сю книжечку написано в перших днях революції.

сього царь нарешті був змушений усунути Сухомлінова, але все-таки не захотів змінити решти міністрів. Дума поставила найскромніші вимоги. Вона просила, щоб царь своєю владою призначив „міністерство довіря“ з людей, відомих Думі й народови, з якими можна працювати.

Микола II зробив навпаки: він став уперто усувати саме тих міністрів, котрі ще працювали в згоді з Думою й громадянськими установами. Так усунуто міністра народньої просвіти гр. Ігнатєва й наступника Сухомлінова, Поліванова. Усім було видно, що їх усунуто лише тому, що вони годять ся працювати з Державною Думою. І в сїм знову видно було руку партії цариці й Распутіна.

Так самодержавє почало відкриту боротьбу з народнім представництвом. Думу все відрочувано. Бажали показати їй, що коли вона не втихомирить ся, так її розпустять зовсім. Але коли стихала Дума, здіймав ся голос російської держави: з усіх земських зборів, з усіх віздів доносили ся заяви співчуття Державній Думі та її вимогам. А коли Дума знову сходила ся, було очевидно, що вона й не думає корити ся. Після одного з таких відрочень четверта Дума заговорила такою відважною мовою, до якої царі ще не звикли, а председателеви ради міністрів на засіданні першого падолиста минулого (1916) року кинено просто обвинуваченнє в зрадї.

Вся Дума крім крайніх правих підтримувала Мілюкова, котрий говорив про се. Найпоміркованіші депутати виголошували гнівні промови й навіть в покірній доти Державній Раді почув ся відгомін народнього обурення.

Се було таке виразне, що навіть при дворі побачили небезпеку, яка загрожувала престолови Миколи II. Заговорили про „темні сили“, які стовпили ся довколо царя й цариці, навіть декотрі міністри й придворне вельможне панство. Затурбували ся члени царської родини, бачучи, що Микола II слїпо йде до зруйнування царського роду, цілої династії. Великі князі говорили й писали про се царєви.

Але царь, як завжди, був глухим і слїпим на гуркіт грому недалекої вже народньої бурі та на перелякані голоси своїх близьких. Він, правда, усунув Шгюрмера, але Распутін панував постарому. Князям здавало ся, що все лихо тільки в Распутіні та що, коли його усунути, небезпека щезне.

І ось 17 грудня минулого (1916) р. в домі князя Юсупова, чоловіка рідної племінниці царя, на бенкеті почув ся

вистріл. Се близькі родичі царя вбили, вивезли на самокаті й кинули в полонку на Невці Распутіна. Таким чином партія великих князів, дбаючи про долю царського дому, пробувала усунути причину великої спокуси.

Але, розуміть ся, князі помилили ся,— ходило не про самого лише Распутіна, а про той порядок, при яким державою правила одна людина яко невідповідальний господарь. А коли до тогож таким господарем стала слаба й нерозумна людина, справа самодержавя була покинчена.

Миколі II треба було чесно сповнити обіцянки, дані в 1905 р. Царь мав досить часу для вибору між своїми міністрами й Росією. Він вибрав міністрів і старий лад.

Тепер народови доводило ся вибрати між царем і свободою рідного краю. Народ вибрав рідний край і свободу.

IX.

Заворушення зза хліба. — Повторенне 9 січня. — Війська стають на бік народу. — Зреченне царя.

Вагати ся було неможливо. За сей час усі справи дійшли до страшного положення. В столиці починав ся голод. Жінки стояли цілими годинами в черзі, щоб дістати кавалок хліба для родини; декотрим робітникам доводило ся також або працювати голодними або ставати в чергу, в „хвості“. Народ стратив терпець і почав обурювати ся. Поліція ежила звичайних засобів втихомирюваня. До царя звертали ся останні голоси з попередженням про необхідність як найскорше поступити ся, щоб наладити, доки не запізньо, спільну працю. Йому писали про се предсідатель Державної Думи, декотрі генерали, князі.

Але міністри все ще запевняли, що з російським народом при його парелюбстві можна робити, що завгодно: він ніколи не відступить від прихильности до царів. А розрухи зза хліба треба умиряти силою. Для сього все було готове, як було готове й 9 січня 1905 р.

Поліцію озброїли машинними карабінами, розставленими по дворах, на горищах домів, навіть на дзвінницях декотрих церков: треба було нанести удар, який навів би жах нелише на Петроград, але й на цілу Росію. Треба було залакати нарід і правити далі, опираючи ся на страсі.

25 лютого, в неділю, коли на головній улиці Петро-
граду — на Невським проспекті — ходило багато народу
почасти з червоними прапорами, почати просто цікавих та
недільних перехожих, — з одного краю Невського, від ад-
міраліції, почула ся стрілянина. Публика кинула ся в про-
тилежний бік, але за якийсь час вистріли почали ся й від
Знамення; стріляли вздовж улиці, котра в багатьох місцях
зачервоніла кровю безбройних людей. Улиця ніби вимерла.

Здавало ся, правительство отримало ще раз легку по-
биду. Ще кілька таких втихомирень, і старе самодержавне
запанує знову.

Але сліпий і глухий царь забув, що 12 років проле-
тіли над Росією ненамарно, що петроградська робітничка
маса вже не та, яка 9 січня 1905 р. йшла до нього з іко-
нами й покірними благаннями, і війська, навіть гвардійські
полки, вже не ті, які колись залили вулиці й площі Москви
кровю повставшого народу.

Правда, салдати ще раз послухали ся команди, і ще
раз, як вимагала доля, вистрілили в безбройних людей.
Таким чином між військом і народом вже залягла пролита
кров і положено початок незгоди й ворожнечі, корисних
для насильників. Колись згодом опишуть всі подробиці сих
днів. Тепер відомо лише, що, вернувши до своїх казарм,
салдати не спали цілу ніч, переживаючи муки совісти. Ма-
буть до них приходили люде, які докоряли їм за пролитте
братерської крові й виясняли дійсне положенне справ.
Вранці заявив ся командант, поставив у ряд салдатів і по-
здоровив їх з „побідою“. Може бути, при сїм він обіцяв
нагороди, може закликав до нових славних вчинків. І при
сїм не відчував, що сам стоїть на порозі смерти.

Салдати, які вчора ще стріляли в товпу, кинули ся на
нього та вбили його. Салдати вибігли на вулицю й стали
закликати інші полки до повстання проти кривавого царя
та його правительства.

А в ту саму ніч підписано царський указ про нове
відроченне Державної Думи.

Але Дума зрозуміла, що, коли вона розійдеться ся, се
буде зрадою народньої справи, й ухвалила не послухати й не
розходити ся. Вона вибрала з своїх депутатів комітет, котрий
незабаром потім і встановив тимчасове правительство.

Сей ранок був судним для Росії. Виборна Дума стояла
проти царя, котрий зрадив свої обіцянки й забажав вер-
нути старе самодержавне. Повставші частини петроградських

військ підтримували її, народ—так само. За ким піде решта війська? Можна була чекати, що хоч декотрі частини стануть по боці старого правительства, і тоді столиці заллють братерською кров'ю на радість ворога... Але се не сталося: один полк за другим з офіцерами, з розгорнутими прапорами й музикою підходили до Таврійських палат, але не для того, щоб розгоняти непокірних депутатів, а щоб боронити тимчасового правительства.

Стало очевидним, що міра злочинів самодержавя проти народу переповнила ся: за Петроградом відпала від царя Москва, а за нею — і ціла Росія. Крім поліції й жандармів ніхто не став в його обороні. Міністрів арештовано й попереду замкнено в Таврійських палатах, а потім перевезено до Петропавлівської кріпости, де вони чекають суду за свої злочини проти народу. Всі зрозуміли, що в Росії настав великий слухний час, і перший же подих народньої бурі змів царську владу до останку.

Прихильники Миколи II марно пробували повести на повставшу столицю декотрі полки з фронту. Ті або не йшли або, прибувши, зараз же братали ся з народом і повставшими товаришами. Цар спробував знову схилити на свій бік нарід обіцянками. Він вже згоджував ся усунути своїх міністрів і призначити відповідальне міністерство. Але події сказали йому: запізно! Країна не вірить обіцянкам, які ви так нечесно зламали в 1905 р.

2 марта Микола II зрік ся престолу за себе й за сина. Він передав свою владу великому князеві Михайлови Олександровичеві. Але й Михайло Олександрович також відмовив ся прийняти владу без згоди Установчих Зборів, бо було очевидно, що, повставши, народ не покорить ся тепер нікому з Романових.

Так скінчило ся царювання сього роду. Триста років тому, при церковнім дзвоні, при радісних криках народу перший Романов вступив до Москви. Тепер при такійже радості цілого народу Росія скинула останнього представника сього дому й влада знову в руках народу. Тоді був земський собор, тепер відуть ся Установчі Збори, котрі встановлять на будуче форми правління російською державою.

Якою буде ся ухвала всеземського собору, на котрім російські горожане висловлять ся вільними голосами?

Царське правительство довело Росію до краю загибелі. Теперішня історична хвилина встановить нашу долю на багато десятиліть,—може, на цілі століття. Треба багато муд-

рости, щоб спинити в середині країни незгоди, небезпечні свари з: влади й міжусобиці. Треба, щоб Росія єдиною душею й цілим серцем стала по боці своєї незалежності.

Для царської влади нема вже частки в сій великій і тяжкій загально-народній справі. Не буде для неї уділу і в щасливій будучині після бурі. Росія занадто довго вірила в царів, занадто довго й марно сподівала ся. Останній Романів відучив її від сих дитячих наївних сподівань, і тепер з усіх частин нашого рідного краю, з міст і сіл, зі столиць і хуторів чуєть ся, здаєть ся, однодушний поклик :

„Хай живе народне правління!.. Хай живе демократична республіка!“

Зміст.

	стор
I. Вступ	3
II. Дім Романових. Вал між царями й народом. Петро Великий і Олександр II. Народні надії. Ходільники до царів	4
III. Олександр III	8
IV. Микола II	11
V. Ходинка	14
VI. Японська війна. Розрухи. Петроград посилає останніх ходільників до царя. Страйк 1905 р. Маніфест 17 жовтня	16
VII. Зламання обіцянок. Реакція. Царь — дідич, Росія — дідівщина. Распутін	21
VIII. Велика війна. Вимога міністерства довірря й боротьба з Державною Думою. Вбийство Распутіна великими князями	23
IX. Заворушення зза хліба. Повторення 9 січня. Війська стають на бік народу. Зречення царя	26

В руках кожного Українця повинно найти ся
дешеве виданне Союза визволення України:

Володимир Дорошенко

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

Новіші часи. З численними портретами, між иншим діячів, що
відіграють найживішу ролю в теперішнім українським русі.

Стор. 116.

Ціна К 1·20.

По представленню початків українського відродження, сорокових років з славним Кирило-Методіївським Брацтвом, 50, 60, 70 і 80 рр. з діяльністю Драгоманова автор можливо повно оповідає про оживлення українського руху перед першою революцією, здобутки першої революції й реакцію, дотягаючи своє оповідання до воєнного часу включно.

Найдешевша українська книжка в часі війни!

Др. Льонгін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Росія.

Друге, перероблене виданне.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України,

 а коштує лише 80 сот.

Кожен Українець мусить зазнайти ся з минувшиною свого народу, мусить пізнати, за що славні наші діди проливали свою кров, чим був колись — не дуже ще давно — наш Рідний Край, наша Україна.

Коли якийсь гурток замовить зразу 10 або більше примірників, то за пересилку не буде нічого рахувати ся.

Найкраще присилати гроші **наперед**, бо посліплатою пересилка дорожша.

=== **Bund zur Befreiung der Ukraina.** ===

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

ПРОВЕРЕНО
СІР. 19 87

0,30

И58.93

Купуйте дешеві й гарні книжки
Союза визволення України:

	к. с.
1. В. Антонович. Хмельниччина в повісті Г. Сенкевича . . .	—40
2. М. Богданович. Білоруське відродження	—40
3. Іп. Бочковский. Фінляндія та фінляндське питання . . .	120
4. Н. Boozkowski. Ukraјina a ukraјinská otázka. (Україна й українське питання.) По чеськи. З картою України . . .	1—
5. Вяч. Будзиновський. Як Москва нищила Україну	—60
6. М. Возняк. Наша рідна мова. З 18 портретами	—20
7. Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Зладив М. Возняк. З 12 малюнками	1—
8. Вол. Гнатюк. Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1880 рр.)	—80
9. Вол. Гнатюк. Українська народна словесність.	1—
10. Prof. M. Hruschewskuj. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку)	—50
11. Проф. М. Грушевський. Як жив український народ.	—50
12. М. Грушевський. Якої автономії і федерації хоче Україна	—40
13. Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновіші часи. З численними портретами	120
14. Памяткова книжка Союза визволення України і календарь на 1917 р. з 103 іл. Ціна 250 опр. прим.	370
15. О. Кириленко. Українці в Америці	—50
16. В. Короленко. Як упала царська влада в Росії	—60
17. О. Кобець. В Тарасову ніч. З образками	—50
18. О. Кобець. З великих днів. З образками	—50
19. Др. І. Крип'якевич. Українське військо. З малюнками	—40
20. Dr. E. Lewuckuj, Galizien	—60
21. Др. Е. Левицький. Листи з Німеччини	—80
22. Др. М. Лозинський. Галичина в життю України	—60
23. М. Лозинський. Іван Франко. З портретом Ів. Франка	—
24. Др. М. Лозинський. Михайло Павлик	—40
25. Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками	750
26. Др. Іван Пулюй. Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung	—80
27. St. Rudnyuckuj. Ukraina. Land und Volk. Бр. 10— в полотні	12—
28. О. Скоропис-Іолтуховський. Значінне самостійної України	—20
29. Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи	—30
30. М. Trotzkuj. Die ukrainische national-politische Bewegung	—50
31. М. Троцький. Литовці	—40
32. М. Троцький. Як прийшло в Росії до революції	—60
33. V. Stoma-Dovski. Ukraјina i Ukraјinci (по хорватськи)	1—
34. Др. Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія	—80
35. Др. Андрій Чайковський. Петро Ковашевич Сагайдачний	—40
36. Чужинці про українську справу	—40
37. Т. Шевченко. Кобзарь. 2-ий випуск	1—
38. Проф. І. Шишманов. Родя України в болгарським відродженню	—20

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністративній Видавн. Союзу визволення України. Wien, VIII., Josefstädterstr. 73, II. St., T. 6.

На жаданне висилаєть ся поштовий чек ч. 1000000

Ціна 60 сот.

31

И 58.930